

ΣΩΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΦΘΟΡΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ *
Ξαναδιαβάζοντας τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη

* Ὁμιλία στὴν αἴθουσα Διαλέξεων τῆς Ε.Μ.Σ., τὴν Τετάρτη 10 Ἀπριλίου 2013.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέριτζος

Αντιπρόεδρος: Γεώργιος Νάκος

Γεν. Γραμματέας: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά

Ταμίας: Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Εφόρος Βιβλιοθήκης: Κωνσταντίνος Πλαστήρας

Σύμβουλοι: Ιωάννης Κολιόπουλος

Ευανθία Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου

Χαράλαμπος Τσιτσιμπίκος

Κωνσταντίνος Χρήστου

ISBN: 978-960-9458-06-1

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑΛΑ

ΣΩΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΦΘΟΡΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ξαναδιαβάζοντας τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2014

οὐδὲ γὰρ ἐγγίγοντ'
ἂν διὰ τῆς πολιτικῆς συνηθείας πολιτικοί.
(*Ἠθικά Νικομάχεια*, 10ο βιβλίο, 1181a,10-11)

Οἱ μὲν οὖν δημοκρατίας μάλιστα μεταβάλλουσι
(*Πολιτικά*, 1304b, 20-22)

Τὰ κείμενα τῶν μεγάλων φιλοσόφων γνωρίζουν συχνὰ μιὰ περιέργη μοῖρα. Μπορεῖ γιὰ χρόνια νὰ τὰ σκεπάζει ἡ σιωπή, παραμένοντας ἄγνωστα στοὺς πολλούς. Τυχαίνει ὅμως νὰ ἔρθουν καὶ πάλι στὸ προσκήνιο. Τυχαίνει οἱ ἄνθρωποι, μιὰ κάποια ἐποχὴ νὰ στραφοῦν σ' αὐτὰ ὄχι μόνο ἀπὸ περιέργεια ἀλλὰ ἀπὸ κάτι σοβαρότερο. Αἰσθάνονται τώρα ὅτι τὰ ἔχουν ἀνάγκη, μεγάλη ἀνάγκη, γιατί ἔρχονται νὰ φωτίσουν τὸ μυαλό μας σὲ δύσκολες στιγμές. Ἔρχονται νὰ προσφέρουν ἀπαντήσεις στέρεες, ὅταν ὅλα φαίνονται νὰ τίθενται ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χάρισμα τῆς φιλοσοφίας: νὰ κινεῖται ἔξω ἀπὸ τὰ ρεύματα τοῦ ἐκάστοτε συρμοῦ· τούτη εἶναι ἡ βαθιὰ, ἡ ὑψηλὴ φιλοσοφία, ἐκεῖνη ἢ ὅποια προσφέρει γερὸ θεμέλιο νὰ στηριχθεῖ ἐπάνω της ὁ ἄνθρωπος.

Αὐτὴ εἶναι σήμερα καὶ ἡ μοῖρα τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὅλοι ὁμιλοῦν, κυρίως, στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς ζωῆς, γιὰ τὴν δημοκρατία. Ἐδῶ ὅμως χρειάζεται προσοχή. Γιατὶ εὐκόλα, ἀκόμη καὶ καταχρηστικά, ἀναφέρονται ὅλοι στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα –στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ὀρισμένοι πιστεύουν ὅτι ὅλα ἐπιτρέπονται–, δύσκολα ὅμως συνειδητοποιοῦνται οἱ προϋποθέσεις ἑνὸς ὀρθοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος· δύσκολα ἔρχονται στὸν νοῦ οἱ ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν οἱ ὁποῖοι ἀβίαστα ἐπικαλοῦνται, σχεδὸν μονομερῶς, καὶ καταχρηστικά, τὰ δικαιώματά τους.

Ἡ λέξη «δημοκρατία» ἀκούγεται συχνὰ στὸν λόγο τῶν πολιτικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτῶν μὲ τὴν γνωστὴ ἔκφραση «δημοκρατία ἔχουμε». Καὶ

ἐκεῖ εἶναι τὸ λάθος. Γιατὶ ἡ δημοκρατία ἔχει ἀπαιτήσεις ἀπὸ τοὺς πολίτες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς, καὶ ὅταν αὐτὲς παραγνωρίζονται, τότε ἡ ἔκφραση «δημοκρατία ἔχουμε» χάνει τὸ ἀληθινὸ της νόημα. Τότε ἀκούγεται ὁ λόγος τοῦ Ἀριστοτέλη: οἱ περισσότεροι νομίζουν ὅτι ὑπάρχει μόνο μία δημοκρατία· αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ὀρθό:

νῦν δὲ μίαν δημοκρατίαν οἶονταί τινες εἶναι ... οὐκ ἔστι δὲ τοῦτ' ἀληθές (Πολ., 1289a, 9-10).

Στὰ χρόνια μας, τὶς τελευταῖες δεκαετίες, λειτουργεῖ καὶ πάλι τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα ὅπως θεμελιώνεται αὐτὸ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Δὲν εἶναι βέβαια ἄμεση ἀλλὰ ἀντιπροσωπευτικὴ ἡ δημοκρατία μας· δὲν παύει ὅμως νὰ ἔχει δώσει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὅρισμό τῆς δημοκρατίας:

ἀλλ' ἔστι δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ᾧσιν (Πολ., 1290b, 17-19, Loeb).

Στὸ ἐρώτημα ποῖος ἀσκεῖ πολιτικὴ ἐξουσία ἡ ἀπάντηση εἶναι: εἴτε ὁ ἕνας, εἴτε οἱ λίγοι, εἴτε οἱ πολλοί. Ἡ χρῆση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε καλὴ εἴτε κακὴ. Ἔτσι ἔχουμε τὰ τρία εἶδη πολιτεύματος ὅταν ἡ χρῆση εἶναι καλὴ, καὶ αὐτὰ εἶναι ἡ βασιλεία, ἡ ἀριστοκρατία, ἡ «πολιτεία». Ὅταν ὅμως ἡ χρῆση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἶναι κακὴ, τότε ἔχουμε τὴν τυραννίδα, τὴν ὀλιγαρχία, τὴν δημοκρατία. Στὸ πρῶτο ἔχουμε τὸν ἀπόλυτο ἄρχοντα, στὸ δευτέρο ἡ διακυβέρνηση εἶναι πιά στὰ χέρια τῶν πλουσίων, καὶ τέλος, στὸ τρίτο ἡ ἐξουσία ἐρχεται στὰ χέρια τῶν ἀπόρων.*

Τὰ θυμίζουμε αὐτὰ γιατί τὸ πολίτευμα εἶναι ἡ ὑψίστη δύναμη στὸ κράτος. Ὅταν εἴτε ὁ ἕνας, εἴτε οἱ λίγοι, εἴτε οἱ πολλοὶ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία μὲ στόχο τὸ κοινὸν συμφέρον, τότε τὴν ἀσκοῦν καλά. Ὅταν ὅμως προέχει τὸ προσωπικὸ συμφέρον εἴτε τοῦ ἑνός, εἴτε τῶν ὀλίγων, εἴτε τοῦ πλῆθους, τότε τὰ πολιτεύματα εἶναι παρεκβάσεις. Τὸ χειρότερο εἶναι ἡ τυραννία, τὸ λιγότερο κακὸ, ἀπὸ τὰ κακά, ἡ δημοκρατία. Ἡ τυραννία εἶναι μοναρχία πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ μοναρχοῦντος· ἡ ὀλιγαρχία πρὸς τὸ συμφέρον τῶν εὐπόρων· τέλος, ἡ δημοκρατία πρὸς τὸ συμφέρον τῶν ἀπόρων. Κανένα ὅμως ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ πολιτεύματα δὲν προσβλέπει στὸ κοινὸν συμφέρον:

... λυσιτελοῦν οὐδεμία αὐτῶν (Πολ., 1279a, 35-40)

* Γιὰ τὴν θεωρία τῶν πολιτευμάτων στὸν Ἀριστοτέλη βλ. Γεωργίου Νάκου, «Πολιτειολογικά Ἀριστοτέλη», «ΝΟΜΟΣ» Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτηρίδα Τμήματος Νομικῆς Α.Π.Θ., τ. Β', β' (1989) 860-883.

Ὁ λόγος εἶναι καταλυτικός. Γί' αὐτὸ καὶ τὰ πολιτεύματα εἶναι παρεκβάσεις τῶν τριῶν ὀρθῶν πολιτευμάτων· συνεπῶς ἡ δημοκρατία εἶναι παρεκβατικὸ πολίτευμα, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

Ἔτσι ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν ἀντίθεση:

ὀρθαὶ πολιτεῖαι – ἡμαρτημέναι πολιτεῖαι

Διαφορετικὲς μορφές δημοκρατίας διακρίνει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἄλλη στηρίζεται στὴν ἰσότητα· ἄλλη θεμελιώνεται στὴν κυριαρχία τοῦ νόμου καὶ στὴν συμμετοχὴ τῶν πολλῶν στὰ κοινά· ἄλλη, τέλος, ἡ χειρότερη εἶναι ἐκεῖνη ὅπου κυρίαρχος εἶναι ὁ ὄχλος καὶ ὄχι ὁ νόμος (*Πολ.*, 1291b, 31 κ.έ.).

Τί εἶναι ἐκεῖνο πού τὸν ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν διαφοροποίηση; Εἶναι μιὰ παρατήρηση πού φωτίζει τὴν πολιτικὴ του σκέψη. Δὲν ὑπάρχει μιὰ μορφή πολιτεύματος –ἡ δημοκρατία ἢ ἡ ὀλιγαρχία– πού νὰ ταιριάζει σὲ ὅλους τοὺς λαούς. Καὶ ἀκολουθεῖ ὁ δεῦτερος λόγος: σὲ κάθε λαὸ χρειάζεται τὸ πολίτευμα ἐκεῖνο πού ἀρμόζει στὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ λαοῦ. Καὶ εἶναι μέλημα τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτη νὰ διερευνήσουν *τίς συμφέρει τίσιν*. Ἐκεῖνο πού διακρίνει τὴν μιὰ μορφή δημοκρατίας ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι ὁ βαθμὸς ἀποκλίσεως ἀπὸ τὴν ὀρθὴ δημοκρατία.

Ποιὰ εἶναι ὅμως ἡ ὀρθὴ δημοκρατία;

Ἄς στραφοῦμε στὰ *Πολιτικά*. Δὲν ὑπάρχει στὸν Ἀριστοτέλη μιὰ συγκροτημένη θεωρία τῆς δημοκρατίας. Διάσπαρτες συναντοῦμε τίς θέσεις του, ὅταν μελετᾶ, π.χ., τὰ παρεκβατικὰ πολιτεύματα. Μὲ βάση τὸ Γ', τὸ Δ' καὶ, κυρίως, τὸ Ε' βιβλίον, μποροῦμε νὰ τίς ἀνασυγκροτήσουμε.

Δημοκρατία θεωρεῖται τὸ πολίτευμα ὅπου κυριαρχοῦν οἱ πολλοί. Μὲ τρόπο μεθοδικὸ ὁ Ἀριστοτέλης βελτιώνει τὸν ὀρισμὸ. Ἐὰν π.χ. σὲ 1.300 πολίτες, οἱ 1.000 εἶναι πλούσιοι καὶ δὲν ἀφήνουν στοὺς 300 νὰ μετέχουν τῆς ἐξουσίας θὰ ἦταν τὸ πολίτευμα δημοκρατικό; Καὶ ἐὰν αὐτοὶ πού κυβερνοῦν εἶναι μὲν ἐλεύθεροι ἀλλὰ εἶναι οἱ ὀλιγότεροι, θὰ ἦταν δημοκρατία; Καὶ ἐὰν οἱ πλούσιοι –πολυαριθμότεροι– κυβερνοῦν θὰ εἶναι μήπως καὶ τότε δημοκρατία; Ἡ δημοκρατία δὲν καθορίζεται, συνεπῶς, μὲ βάση τὴν κυριαρχία τῶν πολλῶν. Ἀπαιτεῖται καὶ κάτι ἄλλο: ἡ ἐλεύθερη συμμετοχὴ στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους, ὅταν αὐτοὶ εἶναι καὶ οἱ περισσότεροι (*Πολ.*, 1290b, 17-20).

Διάφορες μορφές ἔχει τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, ἐκεῖνη ὅμως ἡ

μορφή ή όποία δίνει τήν διάσταση τής δημοκρατίας είναι εκείνη όπου, μαζί με τήν συμμετοχή τών πολιτῶν στην άσκηση τής έξουσίας, έχουμε και τήν κυριαρχία τοῦ νόμου. Ἡ χειρότερη μορφή δημοκρατίας είναι εκείνη όπου ο λαός είναι κυρίαρχος όχι όμως ο νόμος, εκείνη συνεπῶς όπου οί νόμοι καταλύονται.

Μετά από τήν περιγραφή τών όρθῶν και τών παρεκβατικῶν πολιτευμάτων, ο Αριστοτέλης θα όδηγηθεί στο ζεῦγος τών δύο κυρίως πολιτευμάτων: τής ολιγαρχίας και τής δημοκρατίας.

Θά σταθεί ἔτσι στα δύο αυτά σπουδαιότερα, στα χρόνια του, πολιτεύματα τήν δημοκρατία και τήν ολιγαρχία, αφού οί άποροι και οί εὔποροι είναι εκείνοι που συνιστοῦν τὰ δύο κύρια μέρη τής πολιτείας.

Θά προχωρήσει στην μελέτη τών δύο αυτῶν πολιτευμάτων. Το πραγματικό διακριτικό στοιχείο τής ολιγαρχίας και τής δημοκρατίας, δέν είναι ή πλειοψηφία ή ή μειοψηφία· ή διαφορά είναι ή *πενία και ο πλοῦτος* (Πολ. 1279b, 40): αν κυβερνοῦν οί πλούσιοι είτε είναι οί πολλοί είτε οί λιγότεροι έχουμε ολιγαρχία (*αν τ' ελάττους αν τε πλείους*), και αν κυβερνοῦν οί άποροι δημοκρατία. Συμβαίνει όμως λιγότεροι να είναι οί πλούσιοι, ενῶ όλοι είναι ελεύθεροι πολίτες. Και ο πλοῦτος και ή ελευθερία είναι ή βάση για τήν διεκδίκηση τής έξουσίας (Πολ., 1280a, 5).

Από ἐδῶ και πέρα ο Αριστοτέλης θα σκύψει στο δύσκολο θέμα τής δημοκρατίας. Περιγράφει τὰ εἶδη τής δημοκρατίας προσδιορίζοντας και τὰ γνωρίσματά της, και ακριβῶς μέσα από τούς προσδιορισμούς φανερώνονται και τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τής δημοκρατίας. Θυμίζει ότι ή δημοκρατία είναι ή χειρότερη από τις όρθες πολιτείες και ή καλύτερη από τις ήμαρτημένες.

Εφόσον υπάρχουν διάφορες μορφές δημοκρατίας είναι απαραίτητο να αναλυθοῦν οί όροι σωτηρίας αλλά και φθοράς τής δημοκρατίας. Και αυτό είναι σημαντικότερο άκόμη και από τόν όρισμό και από τις μορφές της. Γιατί γίνεται φανερό ότι ή δημοκρατία ως πολίτευμα, μπορεί να φθαρεί και τότε ή φθορά τής δημοκρατίας μεταβάλλει τήν άγαθήν (όρθή) δημοκρατία σε *φάυλη δημοκρατία*.

Θά ξεκινήσουμε πρώτα με τις προϋποθέσεις σωτηρίας τοῦ δημοκρατικού πολιτεύματος. Εκεί ως πρώτος όρος εμφανίζεται ή έννοια τοῦ *ἠθους*. Στην σημασία τοῦ όρου «ἠθος» ἐπιβάλλεται να σταθοῦμε γιατί άνήκει, πιστεύω, στην κατηγορία εκείνων τών λέξεων, που όσο μεγαλύτερη είναι στις

ήμερες μας ή συχνότητα τῆς χρήσης τους, τόσο μεγαλύτερη και ή ἐπιπολαιότητα με τὴν ὁποία τὶς χρησιμοποιοῦμε. Καὶ θὰ ἦταν ἴσως ὀρθὸ νὰ ἀκούγεται λιγότερο συχνὰ ή λέξη «ἦθος» και νὰ κατανοεῖται βαθύτερα ὡς νόημα. Γιατὶ τὸ ἦθος εἶναι ἐκεῖνο πού δίνει, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὴν διάσταση τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρα, στὸν πολιτικό, ἀλλὰ και στὸ πολίτευμα, τὴν διάσταση τοῦ καλύτερου πολιτεύματος:

ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας (Πολ., 1337a, 18-19).

Τὸ ἦθος δὲν εἶναι χάρισμα. Δηλώνει κάτι πού κερδίζει ὁ ἄνθρωπος μέσα ἀπὸ τὴν ἀσκηση, και ή ἀσκηση δημιουργεῖ συνήθεια. Τὸ ἦθος ἀποκτᾶται μέσα ἀπὸ τὴν συνήθεια και ή λέξη προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔθος και σημαίνει ἐθισμό στὴν ἀρετή. Οἱ περισσότεροι δὲν σκέφτονται τὸ ἦθος σὲ σχέση με τὴν ἀσκηση. Ἐτσι τὸ ἦθος δὲν εἶναι κάτι πού δίνεται στὸν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος τὸ δέχεται παθητικά. Τὸ ἦθος εἶναι κατάκτηση τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὁ ἄνθρωπος με ἦθος εἶναι ἐκεῖνος πού ἔχει ἀσκηθεῖ στὴν ἀρετή.

Δὲν γεννιέται ὁ ἄνθρωπος με ἀρετές. Γεννιέται με τὴν δυνατότητα γιὰ ἀρετή. Πρέπει ὁ πολιτικός νὰ θελήσει νὰ βοηθήσει τὸν πολίτη νὰ ἀναπτύξει τὶς ἀρετές –και ἐδῶ ὁ λόγος γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀρετές– πού ὑπάρχουν στὸν πολίτη ἐν δυνάμει:

... ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν ... (Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1103a, 27-29)

Ἄν ἐπιμένει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀνάγκη ἀσκήσεως στὴν ἀρετή εἶναι γιατί ἐδῶ βρίσκεται, πιστεύω, τὸ ἰδιάζον γνῶρισμα τοῦ ἀληθινοῦ προσώπου τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἀσκηση δημιουργεῖ τὶς ἔξεις. Ἐνεργοῦντες οἱ πολίτες ἀσκοῦνται νὰ ἐνεργοῦν κατ' ἀρετὴν. Ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη γεννιοῦνται οἱ ἔξεις, και ή ἀρετή εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἔξη.

Ἄν θυμίζουμε τὶς θέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀρετές δὲν εἶναι γιὰ τὴν ἴδια τὴν θεωρία τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ γιὰ νὰ φανεῖ καλύτερα ή εὐθύνη τοῦ πολιτικοῦ στὴν ἀπόκτηση, ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν, καλῶν συνηθειῶν:

οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοῦς, και τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τούτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, ... (Ἠθικ. Νικομ., 1103b, 5 κ. ἐ.)

Ἡ ἀπόκτηση αὐτὴ γίνεται ἀπὸ τὴν νεανικὴ ἡλικία. Ὁ Ἀριστοτέλης,

φειδωλὸς στὶς ἐκφράσεις, δὲν διστάζει ἐδῶ, προκειμένου νὰ τονισθεῖ ἡ μεγάλη σημασία τοῦ λόγου του, νὰ ἐκφρασθεῖ ἔντονα:

*οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει, τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθύς ἐκ νέων
ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπολυ, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν. (Ηθικ. Νικομ.,
1103b, 23-26)*

Ἡ παιδεία τῶν νέων, ποῦ θὰ γίνουν πολίτες, εἶναι «τὸ πᾶν». Ὅσοι πολιτικοὶ δὲν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ παιδεία καὶ ἡ ἄσκηση τῶν νέων στὴν ἀρετὴ, ἀπὸ νεανικὴ ἡλικία, εἶναι «τὸ πᾶν», ἢ ὅσοι δὲν ἔχουν τὴν πολιτικὴ βούληση γιὰ τὴν μέριμνα τῆς ἀρετῆς τῶν πολιτῶν, αὐτοὶ οἱ πολιτικοὶ «ἀμαρτάνουν». Θὰ ἀναρωτηθοῦμε, βέβαια, κατὰ πόσο εὐθύνονται οἱ πολιτικοί, ἂν ἡ ἄσκηση στὴν ἀρετὴ δὲν ἀποδίδει καρπούς. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πάλι ἐκφράζεται σαφῶς: ἂν ἀσκηθεῖ ὁ νέος καλὰ, θὰ γίνῃ καλός. Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ παράδειγμα: καὶ ὁ καλὸς καὶ ὁ κακὸς οἰκοδόμος ἀσκήθησαν στὴν οἰκοδομικὴ. Ὁ πρῶτος ὅμως καλὰ καὶ ὁ δεῦτερος κακὰ. Ἄν δὲν ἦταν ἔτσι, τότε δὲν θὰ χρειαζόταν ἡ διδασκαλία.

*ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ
δὲ τοῦ κακῶς κακοί. (Ηθικ. Νικ. 1103b, 10-12).*

Καὶ πάλι βαθιὰ ρεαλιστῆς ὁ Ἀριστοτέλης. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει νὰ γίνῃ ἀγαθός, ἂν δὲν κάνει ἀγαθὰ πράξεις.

Ἀπλὰ τὰ νοήματα, ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἀπλὰ, δὲν τὰ προσέχουμε καὶ ἐνῶ ὀμιλοῦμε εὐκόλα, σήμερα, γιὰ ἄσκηση τῶν ἀθλητῶν μας ἢ ἀκόμη τῶν νέων δικηγόρων καὶ τῶν γιατρῶν, ξεχνοῦμε – καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς τὸ θυμίζει – ὅτι καὶ στὸ ἦθος πρέπει νὰ ἀσκεῖται κανεὶς. Γιατὶ ἡ πολυτιμότερη ἄσκηση γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς πολίτη, εἶναι ἡ ἄσκηση γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀρετῆς.

Τὸ θέμα τῆς ἄσκησης τῆς ἀρετῆς εἶναι γνήσια πλατωνικό. Διαβάζοντας τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι σὰν νὰ ἀκοῦμε τὸν Σωκράτη νὰ συμβουλεύει τὸν Ἀλκιβιάδη, νέο καὶ φιλόδοξο, ὅτι γιὰ νὰ διαχειρισθεῖ τις ὑποθέσεις τῆς πολιτείας σωστὰ καὶ καλὰ, πρέπει νὰ μεταδώσει μέρος τῆς δικῆς του ἀρετῆς στοὺς πολίτες· καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει θὰ πρέπει ἐκεῖνος πρῶτος νὰ ἀσκηθεῖ στὴν ἀρετὴ. Ἄς ἀκούσουμε τὸν διάλογο τοῦ Πλάτωνος:

*Σωκράτης: Οὐκ ἄρα τειχῶν οὐδὲ τριήρων οὐδὲ νεωρίων
δέονται αἱ πόλεις, ὧ Ἀλκιβιάδη, εἰ μέλλουσιν εὐδαιμονήσῃν, οὐδὲ
πλήθους οὐδὲ μεγέθους ἄνευ ἀρετῆς.*

Αλκιβιάδης: Οὐ μέντοι.

Σωκράτης: Εἰ δὴ μέλλεις τὰ τῆς πόλεως πράξειν ὀρθῶς
καὶ καλῶς, ἀρετῆς σοι μεταδοτέον τοῖς πολίταις.

Αλκιβιάδης: Πῶς γὰρ οὐ;

Σωκράτης: Δύναιτο δ' ἂν τις μεταδίδοναι ὃ μὴ ἔχοι;

Αλκιβιάδης: Καὶ πῶς;

Σωκράτης: Αὐτῷ ἄρα σοὶ πρῶτον κτητέον ἀρετὴν καὶ
ἄλλω ὅς μέλλει μὴ ἰδίᾳ μόνον αὐτοῦ τε καὶ τῶν αὐτοῦ ἄρξειν καὶ
ἐπιμελήσεσθαι, ἀλλὰ πόλεως καὶ τῶν τῆς πόλεως. (Πλάτωνος
Αλκιβιάδης, 134 b-c)

Δὲν ὠφελοῦν τὰ τεῖχη καὶ τὰ πλοῖα. Ἡ καλύτερη ἄμυνα τῆς πολιτείας
εἶναι ἡ ἀρετὴ τῶν πολιτῶν καὶ αὐτὴν πρέπει νὰ μεταδίδουν οἱ πολιτικοὶ στοὺς
πολίτες. Πῶς μποροῦν ὅμως νὰ μεταδώσουν κάτι πού δὲν ἔχουν οἱ ἴδιοι;
Πρέπει συνεπῶς οἱ ἴδιοι οἱ πολιτικοὶ νὰ ἔχουν ἀσκηθεῖ στὴν ἀρετὴ. Αὐτὰ
γράφει ὁ Πλάτων ἔχοντας ἀγγίξει τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος.

Συνεχίζει λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης τὴν πλατωνικὴ παράδοση. Μέσα
ὅμως ἀπὸ αὐτὴν θὰ ξεπηδήσει ἡ δική του ἰδιοφυῆς σύλληψη, ὅταν θὰ συν-
δέσει τὴν ἀρετὴ μὲ τὸ μέσο, καὶ θὰ πεῖ ὅτι εἶναι μία ἕξη πού τείνει πρὸς τὴν
μεσότητα, πλησιάζοντας ἔτσι κοντύτερα στὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων γιὰ
ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ ἀνθρώπινα.

Γιατὶ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης εἰσάγει τὴν ἀσκησὴ τῆς ἀρετῆς στὴν ἰδέα
τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρα καὶ τοῦ πολίτη; Γνωρίζει –καὶ αὐτὸ προσδίδει τὴν διά-
σταση τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τοῦ πραγματισμοῦ στὴν σκέψη του –ὅτι οἱ ἠθικο-
λογίες, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦν μία κοινὴ ἔκφραση, δὲν ἔχουν ἐπίδραση στὸν
ἄνθρωπον. Απὸ μόνοι τους οἱ ἠθικοὶ λόγοι, γράφει, δὲν μποροῦν νὰ ὀδηγή-
σουν στὴν ἀρετὴ ἐκείνους οἱ ὅποιοι, ἀπὸ τὴν φύση τους, δὲν ἔχουν προδιά-
θεση γιὰ τὴν ἀρετὴ. Εἶναι καλὸ ὅμως οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶναι ἀγαθοὶ –καὶ εἶναι
αὐτὸς ὁ στόχος τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρα– πρέπει συνεπῶς νὰ τὸ ἐπιτύχουμε. Γι'
αὐτὸ τρία πράγματα ἀπαιτοῦνται: νὰ βοηθεῖ ἡ φύση, νὰ ἀποκτηθεῖ ἡ συνή-
θεια καὶ νὰ διδαχθεῖ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀπόκτηση καλῶν συνηθειῶν.

Ἄς συγκρατήσουμε τὸ ἀριστοτελικὸ σχῆμα: φύσις - ἕξις - διδαχὴ τὸ
ὅποιο στὰ Ἠθικά Εὐδήμεια ἀπαντᾷ ὡς φύσις - διδαχὴ - ἦθος - θεὸς - τύχη.
Μόνον στὴν φύση δὲν μποροῦμε νὰ βασισθοῦμε, γιὰτὶ αὐτὴ δὲν ἐξαρτᾶται
ἀπὸ ἐμᾶς· οὔτε ὅμως ἀποκλειστικὰ στὴν διδασκαλία πού καθίσταται ἀνώ-

φελῆ, ὅταν προσφέρεται σὲ ὅσους δὲν εἶναι ἔτοιμοι νὰ τὴν δεχθοῦν. Πρέπει συνεπῶς νὰ στραφοῦμε στὴν συνήθεια, νὰ κάνουμε τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀποκτήσουν καλὲς συνήθειες μέσῳ τῆς διδασκαλίας, ὥστε ἡ ψυχὴ νὰ εἶναι ἔτοιμη νὰ δεχθεῖ τοὺς ἠθικοὺς λόγους. Ἡ διδασκαλία, δηλαδὴ ἡ παιδεία, εἶναι ὑπόθεση τῆς πολιτείας, καὶ ἡ πολιτικὴ πρέπει νὰ προεκτείνει, μέσῳ τῆς παιδείας καὶ μὲ ἐξαναγκασμό, τὸ ἔργο τῆς ἠθικῆς ποὺ εἶναι νὰ ἀποβλέπει στὴν ἄσκηση τῆς ἀρετῆς.

Βλέπουμε πόσο στενὰ ἔχει συνδέσει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς τέχνης μὲ τὴν ἀρετὴ. Τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ ἀρετὴ δίνεται στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν φύση ἢ ἐὰν διδάσκεται, δὲν τὸ ἀντιμετωπίζει στὸ πλατωνικὸ πλαίσιο. Δὲν ἐπιχειρεῖ θεωρητικὲς ἀπαντήσεις. Δὲν ἐρευνοῦμε, γράφει, τὴν ἀρετὴ, γιὰ νὰ μάθουμε τί σημαίνει ἀρετὴ, ἀλλὰ γιὰ νὰ γίνουμε ἀγαθοί.

Ἄς ἔρθουμε ὅμως, μετὰ ἀπὸ τὴν προϋπόθεση τοῦ πολιτικοῦ ἤθους, στὰ γνωρίσματα τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὴν δημοκρατία.

Ἡ ἰσότης καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι τὰ δύο γνωρίσματα τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἡ ἐλευθερία ὡς ιδιότητα τοῦ ἐλεύθερου πολίτη, εἶναι ἀναγκαία καὶ ἐπαρκὴς προϋπόθεση γιὰ τὴν συμμετοχὴ στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς προϋποθέτει ὅτι οἱ ἐλεύθεροι πολίτες εἶναι ἴσοι μεταξύ τους:

Δημοκρατία μὲν οὖν ἐστὶ πρώτη μὲν ἢ λεγομένη μάλιστα κατὰ τὸ ἴσον. ἴσον γάρ φησιν ὁ νόμος ὁ τῆς τοιαύτης δημοκρατίας τὸ μηδὲν μᾶλλον ὑπερέχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς εὐπόρους ... ἀλλ' ὁμοίους ἀμφοτέρους (Πολ., 1291b, 30-35).

Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει ἀπλὰ αὐτὸ ποὺ ὁμολογεῖται ἀπὸ ὅλους ἀλλὰ δύσκολα ἐφαρμόζεται: ὅτι ὅλοι οἱ πολίτες εἶναι ἴσοι ἀπέναντι στὸν νόμο· καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη: ὅτι ὅλοι ἐξίσου μποροῦν νὰ μετέχουν τῆς ἐξουσίας: *κοινωνούντων ἀπάντων μάλιστα τῆς πολιτείας ὁμοίως (Πολ., 1291b, 37).*

Εἶναι γενικὴ ἀντίληψη ὅτι τὰ δύο, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότης, πᾶνε μαζί. Θὰ ἰδοῦμε ὅμως ἀναλύοντας τίς ἔννοιες πόσο ἀναγκαῖο εἶναι νὰ γίνουν διευκρινήσεις, ὥστε νὰ συλλάβουμε ὀρθὰ τὸ νόημα καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος στὴν δημοκρατία.

Ἐλεύθερος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ὑπάρχει γιὰ χάρις τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν δοῦλο:

ἀλλ' ὡσπερ ἄνθρωπός φαμεν, ἐλεύθερος ὁ ἑαυτοῦ ἔνεκα
καὶ μὴ ἄλλου ὄν, (Μετὰ τὰ Φυσικά, 982b, 26 κ.έ.).

Οἱ ἐλεύθεροι πολῖτες συνεπῶς ζοῦνε καὶ ἐνεργοῦν γιὰ χάρη τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ ὄχι γιὰ χάρη ἄλλων· γιὰ χάρη τῆς εὐδαιμονίας τους ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς πόλης. Κοινὸς σκοπὸς ἡ εὐδαιμονία, τὸ εὖ ζῆν (Πολ., 1252b, 30-31).

Στὰ Πολιτικά προσδιορίζονται οἱ ὅροι καὶ οἱ προϋποθέσεις τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος. Ὁ ὅρος, π.χ., τῆς ὀλιγαρχίας εἶναι ὁ πλοῦτος, τῆς ἀριστοκρατίας ἡ εὐγένεια, ἡ ἀρετὴ, ἡ παιδεία, ἐνῶ τῆς δημοκρατίας ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα:

ἀριστοκρατίας μὲν γὰρ ὅρος ἀρετὴ, ὀλιγαρχίας δὲ
πλοῦτος, δῆμον δ' ἐλευθερία (Πολ., 1294a, 10-11).

Θεμελιώδης συνεπῶς ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ ἐλευθερία.

Στὴν κυριολεξία βέβαια ὁ πολίτης, ὁ ἐλεύθερος πολίτης, εἶναι αὐτὸς ποὺ μετέχει στὰ ἀξιώματα: ... λέγεται μάλιστα πολίτης ὁ μετέχων τῶν τιμῶν (Πολ., 1278a, 36). Ὑπάρχει ὅμως μιὰ βασικὴ προϋπόθεση στὴν ἐλευθερία τοῦ πολίτη νὰ μετέχει τῆς «κρίσεως» καὶ τῆς «ἀρχῆς» καὶ αὐτὴ ἡ προϋπόθεση εἶναι ἡ περιφνημὴ ἀρχὴ ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν σχέση *ἄρχειν* – *ἄρχεσθαι*. Ὁ πολίτης πρέπει νὰ μάθει νὰ μπορεῖ καὶ νὰ κυβερνᾶται καὶ νὰ κυβερνᾶ. Γιατὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ κυβερνήσει καλὰ, ἐὰν δὲν ἔχει μάθει νὰ κυβερνᾶται:

... οὐκ ἔστιν εὖ ἄρξαι μὴ ἀρχθέντα (Πολ., 1277b, 15).

Ἄς μὴν ξεχνοῦμε αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἢ ὅποια εὐκόλα παραγνωρίζεται στίς ἡμέρες μας. Θὰ τὴν ἰδοῦμε στὴν συνέχεια.

Ἡ δευτέρη θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ ἰσότητα.

Ἡ ἰσότητα στὴν δημοκρατία νοεῖται ὡς ἀριθμητικὴ ἰσότητα, ὡς ἴσα δικαιώματα συμμετοχῆς στὰ κοινά. Στὴν δημοκρατία τὸ πλῆθος –ὁ δῆμος– εἶναι κυρίαρχος. Οἱ ἄποροι, ποὺ εἶναι οἱ περισσότεροι, ἀποφασίζουν καὶ ἐπικρατεῖ ἢ ἀπόφαση τῶν περισσότερων. Εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας:

... ὃ τι ἂν δόξη τοῖς πλείοσιν (Πολ., 1294a, 13-13).

Ἡ ἀριθμητικὴ ἰσότητα ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας.

Ἡ ἰσότητα ὅμως δὲν εἶναι μόνο ἀριθμητικὴ· εἶναι καὶ ἰσότητα κατ' ἀξίαν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅποιος ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴν προσφορά του στὴν

πολιτεία, προσφορά πού είναι τὸ μέτρο τῆς ἀξίας του, πρέπει νὰ ἀπολαμβάνει ἢ νὰ τιμᾶται περισσότερο. Ὑπάρχουν συνεπῶς δύο εἶδη ἰσότητος. Ἡ πρώτη, ἡ ἀριθμητική, ἔχει σχέση μὲ ποσοτικά μεγέθη. Ἡ ἄλλη, ἡ κατ' ἀξίαν, μὲ ποιοτικά (Πολ., 1302a, 8-9).

Εἶναι εὐκόλο μελετώντας τὶς ἀναλύσεις τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ διαγνώσουμε τώρα τοὺς ὅρους σωτηρίας τῆς δημοκρατίας. Εἶπαμε ὅτι στὴν δημοκρατία ὁ πολίτης ὀρίζεται ὡς ὁ μετέχων «κρίσεως καὶ ἀρχῆς» (Πολ., 1275a, 22-24). Πράγματι ὁ ὅρος πολίτης δὲν χρησιμοποιεῖται σὲ σχέση μὲ ὅλα τὰ πολιτεύματα. Γενικὰ ὁ πολίτης εἶναι ὁ *κοινωνῶν τῆς ἀρχῆς* (Πολ., 1276a, 5). Κυρίως ὡστόσο ὀμιλοῦμε γιὰ πολίτες ἀναφορικὰ μὲ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα:

... ὁ λεχθεὶς ἐν μὲν δημοκρατία μάλιστα' ἐστὶ πολίτης, ...
(Πολ., 1275b, 6-7).

Ακριβῶς ὅμως, ἐπεὶ μετέχει τῆς «βουλευτικῆς» ἢ «κριτικῆς» τῆς δικαστικῆς, δηλαδὴ ἀρχῆς, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑποχρέωση τοῦ πολίτη νὰ διαφυλάττει τὸ πολίτευμα εἶναι μεγάλη. Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ εἶναι ὅρος σωτηρίας τοῦ πολιτεύματος.

Ἐδῶ ἐμφανίζονται οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ τὸν πολίτη καὶ ἐδῶ διαγράφεται ἡ στενὴ, ἡ στενότερη σχέση τῶν Πολιτικῶν μὲ τὰ Ἠθικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰτὶ ἐδῶ ἀνακύπτει καὶ πάλι ἡ σημασία τῆς ἀρετῆς. Τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια εἶναι τὸ θεμέλιο πάνω στοῦ ὁποῖο ὁ Σταγειρίτης στηρίζει τὴν ἔννοια τοῦ πολίτη ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτικοῦ. *Ἡ ἀπαίτηση εἶναι ἀπαίτηση γιὰ ἀρετῆ.* Οἱ πολίτες διαφέρουν μεταξύ τους, κοινὸς ὅμως στόχος ὄλων εἶναι ἡ διαφύλαξη τοῦ πολιτεύματος. Ὅπως π.χ. τοὺς ναῦτες, οἱ ὁποῖοι στοῦ πλοῖο ἐπιτελοῦν, ὁ καθένας, διαφορετικὸ ἔργο, τοὺς ἐνώνει ὁ κοινὸς σκοπὸς πού εἶναι ἡ «σωτηρία τῆς ναυτιλίας», ἔτσι καὶ οἱ πολίτες ὀφείλουν νὰ ἐνώνουν τὶς προσπάθειές τους γιὰ τὸ κοινὸ καλόν:

ὁμοίως τοίνυν καὶ τῶν πολιτῶν, καίπερ ἀνομοίων ὄντων, ἡ σωτηρία τῆς κοινωνίας ἔργον ἐστὶ, κοινωνία δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία' διὸ τὴν ἀρετὴν ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ πολίτου πρὸς τὴν πολιτείαν.
(Πολ., 1276b, 28-31).

Τί ἐννοοῦμε ὅμως ὅταν ὀμιλοῦμε γιὰ τὴν ἀρετὴ τοῦ πολίτου; Εἶναι, ἀραγε, ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ «ἀγαθοῦ ἀνδρός»; Ἀσφαλῶς ὄχι. Γιατὶ, ὁ «σπουδαῖος» πολίτης –ἐκείνος δηλαδὴ πού ἀσκεῖ ἐξουσία– δὲν εἶναι καὶ ἀναγκαστικὰ καὶ «σπουδαῖος ἀνδρας», δὲν ἔχει ἀναγκαστικὰ καὶ ἀρετῆ.

ὅτι μὲν οὖν ἐνδέχεται πολίτην ὄντα σπουδαῖον μὴ κεκτῆσθαι
τὴν ἀρετὴν καθ' ἣν σπουδαῖος ἀνὴρ, φανερόν (Πολ., 1276b, 34-36).

Ἐδῶ ὁμως ὁ Ἀριστοτέλης, διαβλέποντας τὸν κίνδυνο νὰ ἐμπλακεῖ σὲ συζητήσεις καθαρὰ θεωρητικοῦ περιεχομένου πάνω σ' ἓνα θέμα ποῦ ἀφορᾷ ἄμεσα τὸν πρακτικὸ βίον –καὶ ἐννοοῦμε τὸ πρόβλημα τῆς ἀρετῆς– κάνει ἐκείνη τὴν παρατήρηση ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ, δηλαδή ἡ ἀρετὴ τοῦ πολίτη, διαφέρει ἀνάλογα μὲ τὰ πολιτεύματα. Ἄλλη ἀρετὴ ἀπαιτεῖται ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν σ' ἓνα δημοκρατικὸ πολίτευμα, καὶ ἄλλη γιὰ διαφορετικὸ πολίτευμα, ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ ὀλιγαρχικόν. Ἔτσι ἡ ἀρετὴ τοῦ πολίτη ἐξααρτᾶται ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ πολιτεύματος. Καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχουν πολλὰ εἶδη πολιτευμάτων, γι' αὐτό, ἀναγκαστικά, ἡ ἀρετὴ τῶν πολιτῶν δὲν εἶναι μία:

... καὶ πόλις ἐξ ἀπάντων τε τούτων καὶ πρὸς τούτοις ἐξ
ἄλλων ἀνομοίων συνέστηκεν εἰδῶν–, ἀνάγκη μὴ μίαν εἶναι τὴν
τῶν πολιτῶν πάντων ἀρετὴν (Πολ., 1277a, 9-12).

Ποιὰ εἶναι ὁμως ἡ ἀρετὴ τοῦ πολίτη στὸ πλαίσιο τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος; Ἀρετὴ γιὰ τὸν πολίτη, εἶναι νὰ κάνει καλὰ τὸ ἔργο του: τὸ καθ' αὐτὸν ἔργον εὐ ποιεῖν. Δὲν ἀρκεῖ ὁμως αὐτό. Κι ἓνα ἄλλο γνώρισμα ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὸ πρῶτο. Τὸ ἀναφέραμε ἤδη καὶ εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴν δημοκρατία. Ἀρετὴ τοῦ πολίτη εἶναι νὰ γνωρίζει νὰ κυβερνᾷ ἀλλὰ καὶ νὰ κυβερνᾶται. Ἐρχόμαστε ἔτσι στὸν τρίτο ὅρο τῆς σωτηρίας τῆς δημοκρατίας.

δεῖ δὲ τὸν πολίτην τὸν ἀγαθὸν ἐπίστασθαι καὶ δύνασθαι
καὶ ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν καλῶς. (Πολ., 1277b, 14-15)

Βλέπουμε νὰ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ συγκεκριμένη ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη. Τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν δόκιμο –δηλαδή τὸν ὄριμο πολίτη– τὸν ἐλεύθερο πολίτη τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἐλεύθερος πολίτης δὲν σημαίνει ὁμως υποχρεωτικὰ καὶ ἀγαθὸς πολίτης. Αὐτὸ μᾶς λέγει, καὶ τὸ λέγει καθαρὰ –καὶ πόσο ὀρθά!– ὁ Ἀριστοτέλης. Μπορεῖ ὁ ἐλεύθερος πολίτης νὰ μὴν ἐπιτελεῖ καλὰ τὸ ἔργο του, μπορεῖ ὁ ἐλεύθερος πολίτης νὰ μὴν γνωρίζει νὰ κυβερνᾶται. Ὁριμος εἶναι ὁ πολίτης, ὅταν γνωρίζει νὰ κυβερνᾷ καὶ νὰ κυβερνᾶται. Αἰταιεῖται συνεπῶς γνώση. Ἡ γνώση αὐτὴ τονίζεται μὲ τὴν λέξη «ἐπίστασθαι».

Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀρετὴ –στὸ πλαίσιο τῆς ἀναζητήσεως τῶν ὁρῶν σωτηρίας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος– ὡς προϋπόθεση ἀσκήσεως ἐξουσίας προσδίδει ἰδιαίτερη βαρῦτητα στὴν ἔννοια τοῦ πολίτη ἀλλὰ καὶ τοῦ

πολιτικοῦ. Τὸ εὖ ποιεῖν ἔχει μιὰ προϋπόθεση: τὴν ὀρθὴν δόξαν δηλαδή τὴν ὀρθὴ κρίση. Ἀρετὴ καὶ κρίση πρέπει νὰ ἔχει ὁ πολίτης. Καὶ ἀρετὴ καὶ κρίση πρέπει νὰ ἔχουν οἱ περισσότεροι, οἱ πολίτες, στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, πού εἶναι πολίτευμα ἐλευθέρων καὶ πλειόνων. Ἐδῶ, πιστεύω, βρίσκεται τὸ λεπτὸ ἐκεῖνο σημεῖο στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ ὀρθὴ δημοκρατία. Ὅταν ὁ δήμος ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία, ὅταν ἡ ἀρχὴ εἶναι στὰ χέρια τῶν πλειόνων, δὲν ἀρκεῖ ἡ ὀρθὴ κρίση τῶν ὀλίγων. Αἰταιεῖται ἀρετὴ καὶ ὀρθὴ κρίση ἀπὸ τοὺς περισσότερους.

Δὲν ἀρκεῖ, μᾶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ εἶναι κατηγορηματικός, ἡ μειοψηφία νὰ κρίνει σωστά, γιὰ νὰ ὑπάρχει ἡ προστασία τοῦ πολιτεύματος. *Ἡ εὐθύνη γιὰ τὸ εὖ ποιεῖν τὸ καθ' αὐτὸν ἔργον, ἡ ἀπαίτηση ἀρετῆς καὶ ἐνθυκρυσίας εἶναι ἀπαίτηση γιὰ τοὺς πολλοὺς. Ὅταν οἱ πολλοὶ δὲν τὴν ἔχουν, οἱ ὀλίγοι δὲν μποροῦν νὰ σώσουν τὴν δημοκρατία. Ὅταν στοὺς περισσότερους δὲν βρίσκουμε τὰ δύο τοῦτα γνωρίσματα, τότε οἱ περισσότεροι δὲν ἐνεργοῦν ὡς ἄριμοι, ὡς ὑπεύθυνοι, πολίτες. Δὲν ἐνεργοῦν ὡς «δόκιμοι» πολίτες. Ποιὸς ὅμως εἶναι ὁ «δόκιμος» πολίτης; Ὁ δόκιμος πολίτης εἶναι ὁ «ἐθισμένος» στὴν ἀρετῇ, εἶναι ὁ «πεπαιδευμένος».*

Οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι εἰσάγουν τὸ θέμα τῆς εὐθύνης τῶν πολιτικῶν.

Δὲν ἀρκεῖ μόνο ὁ πολίτης νὰ κάνει τὸ «καθ' αὐτὸν ἔργον». Πρέπει καὶ οἱ πολιτικοὶ νὰ ἐπιτελοῦν ἐξίσου καλὰ τὸ δικό τους ἔργο. Ποιὸ εἶναι τὸ ἔργο τῶν πολιτικῶν;

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἄμεση: Ἔργο τῶν πολιτικῶν εἶναι νὰ συνηθίσουν τοὺς πολίτες στὴν ἀρετῇ. Ἔργο τῶν πολιτικῶν εἶναι ἡ παιδεία τῶν πολιτῶν. Μόνο ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, ἀσκώντας ἐξουσία, τάσσει στὸν ἑαυτό του αὐτὸ τὸ ἔργο, μόνο ἐκεῖνος εἶναι ὁ «κατ' ἀλήθειαν πολιτικός».

Δὲν παρατηρεῖται ὅμως αὐτό. Οἱ πολιτικοὶ ἐπιλέγουν τὸ ἐπάγγελμα τους, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν πλεονεξία τους, γιὰ νὰ κερδίσουν χρήματα. Οἱ περισσότεροι πολιτικοὶ, διαβάζουμε στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμια*, κακῶς ὀνομάζονται πολιτικοὶ. Γιατί, δὲν εἶναι πραγματικὰ πολιτικοὶ. Γιατί, ὁ πολιτικός εἶναι ἐκεῖνος πού ἐπιλέγει νὰ κάνει καλὲς πράξεις γιὰ τὶς ἴδιες τὶς πράξεις, ἐνῶ οἱ πολλοὶ ἐπιλέγουν αὐτὴ τὴν ζωὴ γιὰ τὰ χρήματα καὶ τὴν πλεονεξία:

οἱ πολλοὶ τῶν πολιτικῶν οὐκ ἀληθῶς τυγχάνουσι τῆς προσηγορίας· οὐ γὰρ εἰσι πολιτικοὶ κατὰ τὴν ἀλήθειαν, ὁ μὲν γὰρ πολιτικός τῶν καλῶν ἐστι πράξεων προαιρετικός αὐτῶν χάριν, οἱ δὲ πολλοὶ χρημάτων καὶ πλεονεξίας ἕνεκεν ἄπτονται τοῦ ζῆν οὕτως. (Ἠθικὰ Εὐδήμια, 1216a, 23-27).

Τολμηρὸς ὁ λόγος τοῦ Ἀριστοτέλη. Κατονομάζει τὴν αἰτία τοῦ κακοῦ –ἡ πλεονεξία, ἡ ἀγάπη στὸ χρῆμα– καί, κατονομάζοντάς την, φωτίζει τὴν εὐθύνη τῶν πολιτικῶν. *Καὶ ἡ εὐθύνη συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν, ὄχι μὲ τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές.*

Ἄς τὸ τονίσουμε. Ἡ σωτηρία τῆς δημοκρατίας ἐρχεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν· δὲν ἀρκεῖ νὰ τὶς θυμίζουμε, νὰ τὶς ἐπαναλαμβάνουμε ὡς μοτίβο καὶ συχνότερα ὡς συνθήματα. Πρέπει αὐτὲς νὰ ἐφαρμόζονται. Τῶν πολιτικῶν ἡ εὐθύνη εἶναι τεράστια. Στὸν πολιτικὸν ἐρχεται τὸ βᾶρος «τῆς σωτηρίας τῆς πολιτείας».

Τί ἐννοοῦμε;

Ἄς στραφοῦμε καὶ πάλι στὶς δύο θεμελιώδεις ἀρχές τῆς δημοκρατίας: τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερία καὶ ἄς θυμίσουμε ὅτι ἡ ἰσότητα εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς δημοκρατίας. Κανεὶς πολίτης δὲν ὑπερέχει τοῦ νόμου:

Ἴσον γὰρ φησιν ὁ νόμος ὁ τῆς τοιαύτης δημοκρατίας τὸ μηδὲν μᾶλλον ὑπερέχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς εὐπόρους, μηδὲ κυρίους εἶναι ὅποτερουσὼν ἀλλ' ὁμοίους ἀμφοτέρους· (Πολ., 1291b, 32 κ.έ.).

Ἡ ἐλευθερία πάλι σημαίνει ὅτι ὁ ἐλεύθερος πολίτης ὑπακούει στοὺς νόμους. Ὄταν ὁ Ἀριστοτέλης ζητεῖ ἀπὸ τὸν πολίτη ὀρθὴ κρίση, συνδέει αὐτὴ τὴν ἀπαιτήση ἄμεσα μὲ τὶς δύο παραπάνω ἀρχές. Ὄρθη κρίση δὲν σημαίνει νὰ δέχομαι ἀπλὰ τὶς ἀρχές. Σημαίνει κάτι βαθύτερο. Σημαίνει νὰ *γνωρίζω ὅτι καὶ ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἐλευθερία ἔχουν ὅρια τὰ ὁποῖα ὁ πολίτης δὲν μπορεί νὰ ὑπερβῇ.* Ἐλευθερία σημαίνει γνῶση τῶν ὁρίων τῆς ἐλευθερίας. Καὶ εἶναι εὐθύνη τῶν ἰδίων τῶν πολιτικῶν νὰ δείχνουν, νὰ διδάσκουν τὰ ὅρια.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ δεύτερο σημαντικό γνῶρισμα τῆς σωτηρίας τῆς δημοκρατίας: τὴν κυριαρχία τῶν νόμων. Πρέπει νὰ διδάσκονται οἱ πολίτες, ἀπὸ νωρὶς, νὰ ὑπακούουν στοὺς νόμους. *Γιατὶ ὑπακοὴ στοὺς νόμους εἶναι ὄρος σωτηρίας τῆς δημοκρατίας.* Δὲν ἀρκεῖ συνεπῶς τὸ *εὖ κείσθαι τῶν νόμων*· ἀπαιτεῖται καὶ τὸ *πειθεσθαι τοῖς νόμοις*. Ἡ παιδεία τῶν πολιτῶν τείνει συνεπῶς στὸ νὰ συνειδητοποιήσουν οἱ πολίτες ὅτι τὸ νὰ ἔχεις διδαχθεῖ νὰ ζεῖς σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους δὲν εἶναι δουλεία, ἀλλὰ σωτηρία τοῦ πολιτεύματος. Ἡ εὐθύνη, συνεπῶς, ὄχι μόνο τῶν πολιτῶν ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν εἶναι μεγάλη γιὰ τὴν σωτηρία τῆς δημοκρατίας. Ἐθισμένοι στὴν ἀρετὴ καὶ πεπαιδευμένοι πρέπει νὰ εἶναι οἱ πολίτες, οἱ ὥριμοι πολίτες, ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικοί.

Ἀπαιτεῖται συνεπῶς παιδεία τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ, θὰ προσέθετα ἐγώ,

καὶ τῶν πολιτικῶν. Καὶ παιδεία τῶν πολιτῶν δὲν σημαίνει νὰ κάνουν οἱ πολίτες ὅ,τι εὐχαριστεῖ τοὺς πολιτικούς, ἀλλὰ αὐτὸ πὸν χρειάζεται γιὰ τὸ ἴδιο τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα. Εὐθύνη τῶν πολιτικῶν δὲν εἶναι νὰ προτρέπουν τὸν λαὸ σὲ ἐνέργειες οἱ ὁποῖες ὠφελοῦν τοὺς ἴδιους τοὺς πολιτικούς, ἀλλὰ σὲ ἐνέργειες πὸν βοηθοῦν τὸ πολίτευμα. Εὐθύνη τῶν πολιτικῶν συνεπῶς εἶναι ἡ καταδίκη τῆς δημαγωγίας. Ὅπου αὐτὸ δὲν γίνεται, οἱ πολιτικοὶ χειραγωγοῦν τὸν δῆμο, τὸν δημαγωγοῦν· τότε φθείρεται ἡ δημοκρατία.

Τὸ δημοκρατεῖσθαι εἶναι βαρῖα κληρονομιά τόσο γιὰ τοὺς πολίτες ὅσο καὶ γιὰ τοὺς πολιτικούς. Γιὰ τοὺς πολιτικούς ὅμως εἶναι ἀκόμη βαρύτερη. Γιατὶ ὁ πολιτικός, μὲ τοὺς νόμους, ἔχει στὰ χέρια τὴν παιδεία τοῦ πολίτη. Εἶναι τὸ χρέος του μὰ καὶ ἡ εὐθύνη του. Ὅταν αὐτὸ τὸ χρέος συνειδητοποιεῖται ἀπὸ τοὺς πολιτικούς, ὅταν ἀναλαμβάνουν τὴν εὐθύνη, τότε φωτίζεται καὶ τὸ νόημα τῆς δημοκρατίας. Αὐτὸ εἶναι τὸ μέλημα τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ:

δοκεῖ δὲ καὶ ὁ κατ' ἀλήθειαν πολιτικός περὶ ταύτην μάλιστα πεπονησθαι· βούλεται γὰρ τοὺς πολίτας ἀγαθοὺς ποιεῖν καὶ τῶν νόμων ὑπηκόους (Ηθικ. Νικ., 1102a, 7-11).

Ἀρχίζει νὰ γίνεται φανερὴ μία ἀπὸ τίς κύριες αἰτίες πὸν ὀδηγοῦν στὴν φθορὰ τῆς δημοκρατίας. Ὅταν τὰ δύο γνωρίσματα συγχέονται, τότε ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἐλευθερία παρερμηνεύεται καὶ τότε τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα κινδυνεύει. Οἱ πολίτες παρερμηνεύουν τὴν ἰσότητα, ὅταν θεωροῦν ὅτι, ἐφόσον εἶναι ἴσοι μεταξὺ τους σὲ ὀρισμένα πράγματα, εἶναι ἴσοι καὶ σὲ ὅλα τὰ πράγματα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Ὅταν παρερμηνεύεται, τότε ἐπικρατεῖ ἡ φαυλότητα. Γιατὶ εἶναι φαῦλο νὰ νομίζει κανεὶς ὅτι μπορεῖ νὰ ζεῖ ὅπως θέλει ἢ νὰ ἐνεργεῖ ὅπως θέλει. Ἐτσι ἀνοίγει ὁ δρόμος στὴν φαύλη δημοκρατία.

Ἄς ἀκούσουμε τὸν Ἀριστοτέλη πὸν ἐξηγεῖ μὲ ποιὸν τρόπο οἱ ἔννοιες αὐτὲς παρερμηνεύονται:

... κακῶς ὀρίζονται τὸ ἐλεύθερον. (δύο γὰρ ἔστιν οἷς ἡ δημοκρατία δοκεῖ ὀρίσθαι, τῷ τὸ πλεῖον εἶναι κύριον καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ)· τὸ μὲν γὰρ δίκαιον ἴσον δοκεῖ εἶναι, ἴσον δ' ὅτι ἂν δόξη τῷ πλῆθει, τοῦτ' εἶναι κύριον, ἐλεύθερον δὲ [καὶ ἴσον] τὸ ὅτι ἂν βούληται τις ποιεῖν ὥστε ζῆ ἐν ταῖς τοιαύταις δημοκρατίαις ἕκαστος ὡς βούλεται, ... τοῦτο δ' ἔστι φαῦλον· (Πολ., 1310a 29-34).

Ὅταν τὴν δικαιοσύνη τὴν ὀρίζουν ὡς ἀπόλυτη ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερία ὡς ἐλευθερία νὰ ἐνεργεῖ κανεὶς ὅπως αὐτὸς θέλει, τότε ἡ δημοκρατία

εἶναι φαύλη. Ὅσοι τὸ κάνουν, κάνουν μεγάλο σφάλμα. Γιατί πιστεύουν ὅτι εἶναι ἔκφραση δουλείας νὰ ζεῖς σύμφωνα μὲ τὸ πολίτευμα, νὰ ζεῖς σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους πὺν εἶναι κυρίαρχοι στὴν δημοκρατία. Ὁ σεβασμὸς στὸ πολίτευμα ὄχι μόνο δὲν εἶναι δουλεία ἀλλὰ εἶναι ὄρος τῆς σωτηρίας τοῦ πολιτεύματος. Ὅταν αὐτὸς ἐκλείπει, τότε ἔχουμε φθορὰ τοῦ πολιτεύματος:

οὐ γὰρ δεῖ οἶεσθαι δουλείαν εἶναι τὸ ζῆν πρὸς τὴν πολιτείαν ἀλλὰ σωτηρίαν (Πολ., 1310a, 35-36).

Μαζὶ μὲ τὸ φαινόμενο τῆς παρερμηνείας τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος, ἐμφανίζεται τώρα καὶ μιὰ ἄλλη αἰτία φθορᾶς τῆς δημοκρατίας: ἡ παρανομία. Ἡ παρανομία εἶναι τὸ κακὸ σὲ μιὰ δημοκρατία. Ὅπως οἱ περιουσίες καταστρέφονται μὲ μικρὲς δαπάνες στὴν ἀρχή, ἔτσι καὶ οἱ μικρὲς παρανομίες ὀδηγοῦν σὲ μεγάλες παρανομίες καὶ, τελικά, στὴν κατάλυση τῶν νόμων.

Ἡ εὐθύνη συνεπῶς τοῦ πολιτικοῦ εἶναι ἡ ἔγκαιρη διάγνωση τῆς παρανομίας. Εὐθύνη τῶν πολιτικῶν εἶναι ἡ διαφύλαξη τῶν νόμων ἀπὸ τοὺς παραβάτες (Πολ., 1289a, 20).

μίαν μὲν οὖν φυλακὴν ἴσον πρὸς ταύτην τὴν ἀρχὴν δεῖ ποιεῖσθαι (Πολ., 1307b, 39-40).

Ὁ σεβασμὸς τοῦ νόμου εἶναι ὄρος σωτηρίας τῆς δημοκρατίας. Ἡ παράβαση τοῦ νόμου χαρακτηρίζει τὴν φαύλη δημοκρατία. Δὲν ἀρκεῖ συνεπῶς νὰ ὑπάρχει δίκαιη νομοθεσία, πρέπει συγχρόνως νὰ γίνονται σεβαστοὶ οἱ νόμοι. Καὶ εἶναι μέλημα τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρᾶ –καὶ ἐμφανίζεται ἐδῶ ἡ φρόνηση– νὰ διακρίνει τὴν στιγμή πὺν τὸ κακὸ ἀρχίζει σιγὰ-σιγὰ νὰ μεγαλώνει. Γιατί τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ τὸ διακρίνει ὁ καθένας:

ὡς τὸ ἐν ἀρχῇ γινόμενον κακὸν γνῶναι οὐ τοῦ τυχόντος ἀλλὰ πολιτικοῦ ἀνδρός. (Πολ., 1308a, 34-36).

Παρανομία σημαίνει τὴν βαθμιαία ἀπαξίωση τῶν παραδοσιακῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν προτύπων συμπεριφορᾶς. Καὶ πρέπει νὰ φροντίζει ὁ ἀληθῶς πολιτικὸς νὰ προστατεύει τοὺς πολίτες ἐξαρχῆς ἀπὸ τὶς μικρὲς παρανομίες, ἀπὸ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες περνοῦν στὴν ἀρχὴ ἀπαρατήρητες· καὶ παρανομία εἶναι νὰ μὴν ἀκολουθεῖται ὁ νόμος:

... καὶ μάλιστα τὸ μικρὸν φυλάττειν· λανθάνει γὰρ παραδουμένη ἡ παρανομία, ὡσπερ τὰς οὐσίας αἱ μικραὶ δαπάναι δαπανῶσι πολλάκις γινόμεναι· (Πολ., 1307b, 33-36).

Εἶναι πιά φανερό ὅτι αἴτιο τῆς φθορᾶς τῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ παρανομία.

Ὁ λαὸς ἀγανακτεῖ (ἀγανακτοῦσιν), γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν βλέπει νὰ «κλέπτουν» ὅσοι ἀσκοῦν ἐξουσία, γιατί τότε αἰσθάνονται ὅτι δὲν μετέχουν οὔτε στὰ κέρδη οὔτε στὰ ἀξιώματα.

οὐ γὰρ οὕτως ἀγανακτοῦσιν εἰργόμενοι τοῦ ἄρχειν οἱ πολλοί ... ὡς ἐὰν οἴωνται τὰ κοινὰ κλέπτειν τοὺς ἄρχοντας, τότε δ' ἀμφοτέρα λυπεῖ, τὸ τε τῶν τιμῶν μὴ μετέχειν καὶ τὸ τῶν κερδῶν (Πολ., 1308b, 35 κ.έ.).

Πρέπει συνεπῶς οἱ νόμοι καὶ οἱ θεσμοὶ νὰ εἶναι τέτοιοι πὺν νὰ μὴν μποροῦν νὰ πλουτίζουν οἱ ἀσκοῦντες ἐξουσία:

... καὶ τοῖς νόμοις καὶ τῇ ἄλλῃ οἰκονομίᾳ οὕτω τετάχθαι ὥστε μὴ εἶναι τὰς ἀρχὰς κερδαίνειν (Πολ., 1308b, 32-34).

Εἰδῶς, προαιρούμενος, ἀμετακινήτως ἔχων. Νὰ τὰ τρία γνωρίσματα ἑνὸς πολιτικοῦ ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς σκοπὸ τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας, δηλαδὴ νὰ ἐνεργεῖ πρὸς τὸ ὄφελος τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς σταθερότητας τοῦ πολιτεύματος. Πρέπει νὰ ἔχει τὴν γνώση, τὴν βούληση καὶ τὴν ἀμετακίνητη ἀποφασιστικότητα στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου του.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ ἓνας ἄλλος ὅρος φθορᾶς τῆς δημοκρατίας: ἡ δημαγωγία ἢ ὅπως λέμε σήμερα ὁ «λαϊκισμός».

Ἡ δημοκρατία εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν δημαγωγία. Καὶ δημαγωγός –καὶ ἡ ἴδια ἡ λέξη τὸ λέγει– δὲν εἶναι ὁ λαός, ἀλλὰ ὁ πολιτικός, γιατί ὁ λαὸς ἄγεται. Δημαγωγοὶ εἶναι οἱ πολιτικοί· ἐκεῖνοι ἄγουν τὸν λαό (τὸν δῆμον). Καὶ ἐκεῖνοι εἶναι πὺν διδάσκουν τὸν λαὸ νὰ μὴν σέβεται τοὺς νόμους:

ἀμαρτάνουσι δὲ καὶ ἐν μὲν ταῖς δημοκρατίαις ... οἱ δημαγωγοὶ ὅπου τὸ πλῆθος κύριον τῶν νόμων ... (Πολ., 1310a, 2-5).

Ὅταν οἱ ἀποφάσεις τῶν λαϊκῶν συνελεύσεων, τὰ ψηφίσματα ἀντικαθιστοῦν τοὺς νόμους, ὅταν οἱ τελευταῖοι δὲν γίνονται σεβαστοί, τότε τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τῆς δημοκρατίας χάνεται· χάνεται ἡ ὀρθὴ δημοκρατία. Τότε ἐπικρατεῖ ἡ φαύλη δημοκρατία. Ὡς καταπέλτης ἀκούγεται ὁ λόγος τοῦ Ἀριστοτέλη: Ὅπου δὲν κυριαρχεῖ ὁ νόμος ἐκεῖ ἀνθίξει ἡ δημαγωγία:

ὅπου δ' οἱ νόμοι μὴ εἰσι κύριοι ἐνταῦθα γίνονται δημαγωγοὶ (Πολ. 1292a, 10-11).

Ἡ ἀνάλυσή του ἀξίζει τὴν προσοχή. Γράφει:

... Στὰ κράτη μὲ δημοκρατικὸ πολίτευμα καὶ σεβασμὸ στὸν νόμο, ὁ δημαγωγὸς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐμφανισθεῖ. Γιατὶ οἱ ἄριστοι τῶν πολιτῶν δι-
οικοῦν. Ἐκεῖ ὅμως ποὺ οἱ νόμοι δὲν κυριαρχοῦν, ἐκεῖ γεννιοῦνται οἱ δημα-
γωγοί: Γιατὶ ὁλόκληρος ὁ λαὸς μεταβάλλεται σὲ σύνθετο μονάρχη, ἐφόσον
κυρίαρχοι εἶναι οἱ πολλοί ... Ἔνας λαός, λοιπόν, ἐνεργώντας ὡς μονάρχης
ἐπιδιώκει νὰ ἀσκήσει μοναρχικὴ ἐξουσία μὲ τὸ νὰ μὴν κυβερνᾶται ἀπὸ τὸν
νόμο καὶ νὰ γίνεται λαὸς δεσποτικὸς, καὶ οἱ κόλακες ἀπολαμβάνουν τιμῶν.
Καὶ μία δημοκρατία αὐτοῦ τοῦ εἴδους συγκρίνεται μὲ τὴν τυραννικὴ μορφή
τῆς μοναρχίας. Γιατὶ τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ ἴδιο: καὶ οἱ δύο ἀσκοῦν δεσποτικὴ
ἐξουσία ἐπάνω στοὺς καλύτερους· καὶ τὰ ψηφίσματα τῶν λαϊκῶν συνελύ-
σεων εἶναι σὰν τὰ διατάγματα τοῦ τυραννικοῦ καθεστῶτος καὶ οἱ δημαγω-
γοὶ καὶ οἱ κόλακες εἶναι ὅμοιο εἶδος ... Γιατὶ τὸ καθένα ἀσκεῖ ἐξίσου μεγάλη
ἐπιρροή, οἱ κόλακες στοὺς τυράννους καὶ οἱ δημαγωγοὶ στὶς δημοκρατίες.
Γιατὶ καὶ οἱ δημαγωγοὶ ἐνεργοῦν, ὥστε τὰ ψηφίσματα τῶν λαϊκῶν συνελύ-
σεων νὰ εἶναι κυρίαρχα καὶ ὄχι οἱ νόμοι· καὶ τοῦτο τὸ κατορθώνουν ἀνάγο-
ντας τὰ πάντα στὸν λαὸ.

Θὰ ἦταν εὐλογία ἢ κριτικὴ μας, προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, ἐὰν λέγαμε
ὅτι μιὰ τέτοια δημοκρατία δὲν εἶναι κἂν πολίτευμα. Ὡστε, ἐὰν ἡ δημοκρα-
τία εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολιτεύματα, εἶναι φανερό ὅτι μιὰ τέτοια κατάστα-
ση ὅπου μὲ λαϊκὰ ψηφίσματα διοικοῦνται τὰ πάντα δὲν εἶναι δημοκρατία
στὴν ἀκριβῆ σημασία τῆς λέξης. Γιατὶ κανένα λαϊκὸ ψήφισμα δὲν ἐνέχει τὴν
ἐννοια καθολικοῦ κανόνα.

Ἔχουμε ἔτσι καὶ τὴν πρώτη, καὶ κύρια θὰ ἔλεγα, αἰτία τῆς φθορᾶς
τῆς δημοκρατίας, τὴν δημαγωγία· σήμερα ἀντικαταστήσαμε τὴν λέξη δη-
μαγωγία μὲ τὴν λέξη «λαϊκισμός», καὶ τὴν λέξη «δημαγωγός» μὲ τὴν λέξη
«λαϊκιστής».

Σαφῆς καὶ εὐθύς ὁ λόγος τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅταν καταδικάζει τὴν δημα-
γωγία καὶ τοὺς δημαγωγούς οἱ ὅποιοι χρωστοῦν τὴν φήμη τους στὸ γεγονός
ὅτι ἀφήνουν τάχα τὸν λαὸ νὰ εἶναι κυρίαρχος, ἐνῶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι κυριαρχοῦν
στὸ μυαλὸ τῶν πολλῶν, ἐπειδὴ οἱ πολλοὶ τοὺς πιστεύουν. Καὶ κάνουν καὶ κάτι
ἐπικίνδυνο οἱ δημαγωγοί: καταγγέλλουν τὶς ἀρχές –τὴν κυβέρνησις– καὶ
λένε ὅτι ὁ λαὸς θὰ ἔπρεπε νὰ δικάζει· καὶ ὁ λαὸς τὸ δέχεται μὲ εὐχαρίστηση,
καὶ ἔτσι καταλύονται ὅλες οἱ ἐσχές:

ἔτι δ' οἱ ταῖς ἀρχαῖς ἐγκαλοῦντες τὸν δῆμόν φασι δεῖν κρίνειν, ὁ δὲ ἀσμένως δέχεται τὴν πρόκλησιν, ὥστε καταλύονται πᾶσαι αἱ ἀρχαί (Πολ., 1292a, 28-30).

Καὶ ἐδῶ προβάλλει ἡ διαφορὰ τοῦ πολιτευομένου ἀπὸ τὸν πολιτικὸ ἄνδρα. Ὁ πολιτικὸς ἄνδρας δὲν δημαγωγεῖ, δὲν εἶναι «λαϊκιστής». Ἡ μεγάλη φθορὰ τῆς δημοκρατίας ἐπέρχεται συνεπῶς μέσα ἀπὸ τὴν δημαγωγίαν, τὴν ἀταξίαν καὶ τὴν ἀναρχίαν. Γιατὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν κυριαρχοῦν οἱ νόμοι δὲν ὑπάρχει κράτος:

ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία, (Πολ., 1292a, 32-33).

Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ ἄς τὸ ἐπαναλάβουμε: Ἡ εὐνομία δὲν συνίσταται στὴν ὑπαρξὴ καλῆς νομοθεσίας ἄλλὰ στὴν τήρησιν τῶν νόμων. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα αὐτὸ τὸ σημεῖο ποῦ εἶναι καὶ ὁ ἀναγκαῖος καὶ ἀποχρῶν λόγος ἑνὸς σωστοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος: ἀπαιτεῖται τὸ εὖ κείσθαι τῶν νόμων ἄλλὰ καὶ τὸ πείθεσθαι τοῖς κειμένοις νόμοις (Πολ., 1294a, 3-4). Δὲν εἶναι εὐνομία νὰ ἔχεις νόμους ἄλλὰ νὰ μὴν τοὺς ἀκολουθεῖς. Καὶ δὲν ὠφελοῦν καὶ οἱ καλύτεροι νόμοι, ἐὰν δὲν ἔχουν συνηθίσει, ἐὰν δὲν ἔχουν διαπαιδαγωγηθεῖ οἱ πολῖτες νὰ τοὺς ἀκολουθοῦν:

ὄφελος γὰρ οὐθὲν τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων καὶ συνδεδοξασμένων ὑπὸ πάντων τῶν πολιτευομένων, εἰ μὴ ἔσονται εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐν τῇ πολιτεία, εἰ μὲν οἱ νόμοι δημοτικοί, δημοτικῶς, εἰ δ' ὀλιγαρχικοί, ὀλιγαρχικῶς. (Πολ., 1310a, 14-18).

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κεφάλαια τῶν Πολιτικῶν γιὰ τὴν σωτηρία καὶ τὴν φθορὰ τῆς δημοκρατίας εἶναι ἐκεῖνα τοῦ 5ου βιβλίου ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλύει τὰ αἷτια ποῦ προκαλοῦν τὶς στάσεις, δηλαδὴ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ πολιτεύματος (Πολ., 1301a κ.έ.).

Ἐπικεντρώνοντας τὸ πρόβλημα στὰ δύο βασικὰ πολιτεύματα, τὴν δημοκρατίαν καὶ τὴν ὀλιγαρχίαν, ἐξηγεῖ κατ' ἀρχὰς ὅτι βασικὴ αἷτια ποῦ ὀδηγεῖ στὶς στάσεις εἶναι ὁ τρόπος ποῦ ἐρμηνεύονται οἱ ἔννοιες ἰσότητα – ἀνισότητα. Ὅλοι βέβαια συμφωνοῦν, παρατηρεῖ, ὡς πρὸς τὸ δίκαιο, καὶ ὡς πρὸς τὴν κατ' ἀναλογίαν ἰσότητα. Τὰ σφάλματα ὅμως παρατηροῦνται ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν.

Ἡ δημοκρατία γεννήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν σκέψιν ὅτι ἐφόσον οἱ πολῖτες εἶναι ἴσοι, εἶναι καὶ σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ ἴσοι. Καὶ αὐτὸ τὸ βασιζοῦν στὸ ὅτι

ἐφόσον ὡς ἐλεύθεροι εἶναι ὅλοι ὅμοια ἐλεύθεροι, ἔτσι εἶναι καὶ ἴσοι μὲ ἀπόλυτη σημασία:

Ἦμος μὲν γὰρ ἐγένετο ἐκ τοῦ ἴσους ὄτιοῦν ὄντας οἴεσθαι ἀπλῶς ἴσους εἶναι (ὅτι γὰρ ἐλεύθεροι πάντες ὁμοίως, ἀπλῶς ἴσοι εἶναι νομίζουσιν), (Πολ., 1301a, 29 κ.έ.).

Ἔτσι μὲ τὸ νὰ εἶναι ἴσοι ἀξιῶνουν νὰ μετέχουν σὲ ὅλα μὲ ἴσο τρόπο.

Ἐπάρχει, βέβαια, μιὰ κάποια ἀλήθεια σ' αὐτά. Ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅμως τοῦ ἀπόλυτου βαθμοῦ, εἶναι λανθασμένη αὐτὴ ἢ ἀντίληψη, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης. Μέσα ὅμως ἀπὸ τὴν λανθασμένη αὐτὴ ἀντίληψη δημιουργοῦνται φατρίες. Γιατὶ ὅσοι βέβαια ὑπερτεροῦν σὲ ἀρετὴ ἀξιῶνουν καὶ τὴν μεγαλύτερη ἀνισότητα.

Ἔτσι ξεκινοῦν οἱ στάσεις οἱ ὁποῖες ἀποβλέπουν εἴτε σὲ μεταβολὴ τοῦ πολιτεύματος εἴτε στὴν διατήρηση μὲν τοῦ πολιτεύματος ἀλλὰ στὴν διεκδίκηση, ἀπὸ ὀρισμένους, τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας γιὰ τὸν ἑαυτό τους:

διὸ καὶ αἱ μεταβολαὶ γίνονται διχῶς· ὅτε μὲν γὰρ πρὸς τὴν πολιτείαν, ὅπως ἐκ τῆς καθεστηκυίας ἄλλην μεταστήσωσιν, ... ὅτε δ' οὐ πρὸς τὴν καθεστηκυίαν πολιτείαν, ἀλλὰ τὴν μὲν κατάστασιν προαιροῦνται τὴν αὐτήν, δι' αὐτῶν δ' εἶναι βούλονται ταύτην (Πολ., 1301b, 6 κ.έ.).

Ἡ ἀνισότητα βρῖσκεται στὴν ρίζα τῶν ἀνατροπῶν (τῶν στάσεων): *πανταχοῦ γὰρ διὰ τὸ ἀνισὸν ἡ στάσις.*

Καταλήγει ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης στὴν γενικὴ διαπίστωση ὅτι ὁ λόγος τῶν στάσεων εἶναι ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἰσότητα:

ὅλως γὰρ τὸ ἴσον ζητοῦντες στασιάζουσιν (Πολ., 1301b, 28-29).

Ὅπως εἶπαμε ἤδη παραπάνω, ἡ ἰσότητα νοεῖται μὲ δύο τρόπους: ὡς ἀριθμητικὴ ἰσότητα καὶ ὡς κατ' ἀξίαν ἰσότητα, δηλαδή ἡ ἰσότητα κατ' ἀναλογίαν. Καὶ ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι συμφωνοῦν μὲ τὰ λόγια ὅτι ἀπόλυτο δίκαιο εἶναι τὸ δίκαιο κατ' ἀξίαν, δὲν δέχονται στὴν πράξη εὐκολὰ τὴν διαφορὰ μεταξύ τους λόγω τῆς ἀξίας. Ἀξιῶνουν ἔτσι οἱ μὲν ἐφόσον εἶναι ἴσοι σὲ ὀρισμένα νὰ εἶναι ἴσοι σὲ ὅλα, καὶ οἱ ἄλλοι, ἐφόσον εἶναι ἀνισοὶ σὲ ὀρισμένα, ἀξιῶνουν νὰ ὑπάρχει γενικότερη ἀνισότητα. Ἡ δημοκρατία καὶ ἡ ὀλιγαρχία προκύπτουν ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο θέσεις (Πολ., 1301b, 35 κ.έ.).

Εἶναι ὅμως φαῦλο νὰ παραμένει κανεὶς σὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἴσου μὲ ἀπόλυτο τρόπο:

τὸ δὲ ἀπλῶς πάντη καθ' ἑκατέραν τετάχθαι τὴν ἰσότητα φαῦλον (Πολ., 1302a, 2-4).

Οἱ περισσότερες λοιπὸν ἀνατροπὲς πολιτευμάτων προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν αἰτία. Πράγματι ἀπὸ κάτι φαῦλο στὴν ἀρχὴ ἐπακολουθεῖ μεγαλύτερο κακὸ. Ἄς σταθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση. Εκείνο πού μᾶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὅτι ἂν προσέξει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἐπισημάνει κάτι φαῦλο, τότε μπορεῖ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἀνατροπὴ, ἐὰν ἐκλείψει ἡ ἀρχικὴ φαυλότητα. Εἶναι ἀδύνατο πράγματι νὰ μὴν προκύψει κάτι κακὸ ἀπὸ κάτι φαῦλο:

... ἀδύνατον ἀπὸ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ ἐν ἀρχῇ ἡμαρτημένου μὴ ἀπαντᾶν εἰς τὸ τέλος κακόν τι (Πολ., 1302a, 6-10).

Ἐὰν διευρύνουμε λίγο τὴν ἐρμηνεία θὰ λέγαμε ὅτι ἐδῶ ὑποβάλλεται ἡ βασικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι κοινωνία ἀγαθῶν πολιτῶν δὲν ὑπάρχει. Ἄρα, φαῦλοι θὰ ὑπάρχουν. Προκειμένου ὅμως νὰ διατηρηθεῖ τὸ πολίτευμα, γιὰ τὴν σωτηρία τῆς πολιτείας, θὰ πρέπει ἡ φαύλη συμπεριφορὰ τοῦ πολίτη καὶ τοῦ πολιτικοῦ νὰ διαπιστωθεῖ ἐγκαίρως. Θὰ ἐπανέλθουμε στὸ σημεῖο ὅπου μιλήσαμε γιὰ τὴν εὐθύνη τῶν πολιτικῶν. Τελικὰ, πρέπει γιὰ ὀρισμένα πράγματα νὰ ἰσχύει ἡ ἀριθμητικὴ ἰσότητα καὶ γιὰ ἄλλα ἢ κατ' ἀξίαν ἰσότητα.

διὸ δεῖ τὰ μὲν ἀριθμητικῇ ἰσότητι χρῆσθαι, τὰ δὲ τῇ κατ' ἀξίαν (Πολ., 1302a, 8-10).

Καὶ ἐφόσον ὁμιλοῦμε γιὰ τὶς στάσεις ἃς δεχθοῦμε, σημειώνει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἀπὸ τὰ δύο πολιτεύματα (δημοκρατία καὶ ὀλιγαρχία) ἐκείνο πού κινδυνεύει λιγότερο νὰ ἀνατραπεῖ εἶναι ἡ δημοκρατία. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Στὴν ὀλιγαρχία οἱ ἀγῶνες ἔχουν διπλὸ στόχο: εἴτε οἱ πλούσιοι πολεμοῦν μετὰξὺ τους, εἴτε στρέφονται ὅλοι οἱ πλούσιοι ἐναντίον τοῦ δήμου. Στὴν δημοκρατία ὅμως πολεμοῦν μόνο ἐναντίον τῆς ὀλιγαρχίας. Διαφορὲς μετὰξὺ τῶν πολιτῶν δὲν εἶναι κάτι πού ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ, σημειώνει.

Στὴν καρδιὰ συνεπῶς τοῦ προβλήματος τῶν στάσεων, ὡς κυρίας αἰτίας πού προκαλεῖ τὶς μεταβολὲς τοῦ πολιτεύματος γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν μεταβολὴν (αὐτοὺς ἔχειν πῶς πρὸς τὴν μεταβολὴν), ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὴν ἰσότητα.

Οἱ μὲν στασιάζουν ἐν ὀνόματι τῆς ἰσότητος, ὅταν νομίζουν ὅτι ἐνῶ εἶναι ἴσοι ἔχουν λιγότερα ἀπὸ ἐκείνους πού ἔχουν περισσότερα, καὶ οἱ δὲ γνωρίζοντας τὴν ὑπεροχὴν τους στασιάζουν διότι καίτοι ἄνισοι, ἐφόσον ὑπερέχουν, νομίζουν ὅτι ἔχουν λιγότερα ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὅποιοι δὲν ὑπερέχουν.

Καὶ συνοψίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὅλη εἰκόνα σὲ μιὰ πρόταση:

ἐλάττους τε γὰρ ὄντες ὅπως ἴσοι ὥσι στασιάζουσι, καὶ ἴσοι ὄντες ὅπως μείζους (Πολ., 1302a, 30-32).

Στὸ ἐρώτημα τώρα τί εἶναι αὐτὰ ποὺ θέλουν οἱ ἴσοι νὰ ἔχουν –ὅταν δὲν τὰ ἔχουν–, καὶ τί εἶναι αὐτὰ ποὺ οἱ ἄνισοι θέλουν νὰ διατηρήσουν, ὅταν τὰ ἔχουν, ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: τὸ κέρδος καὶ τὰ ἀξιώματα (κέρδος καὶ τιμὴ).

Περὶ ὧν δὲ στασιάζουσιν, ἐστὶ κέρδος καὶ τιμὴ, ... διὰ κέρδος γὰρ καὶ διὰ τιμὴ καὶ παροξύνονται πρὸς ἀλλήλους οὐχ ἵνα κτήσωνται σφίσιν αὐτοῖς, ... ἀλλ' ἐτέρους ὀρώντες τοὺς μὲν δικαίως τοὺς δὲ ἀδίκους πλεονεκτοῦντας τούτων.

Καὶ δημιουργοῦνται ἀντιπαλότητες καὶ ἔχθρες ὄχι τόσο γιατί τὰ ἐπιζητοῦν γιὰ τὸν ἑαυτό τους ἀλλὰ γιατί βλέπουν ἄλλους δίκαια ἢ ἄδικα νὰ πλεονεκτοῦν ἔναντι τῶν ἰδίων. Δὲν εἶναι ὅμως μόνο τὸ ἴσον ἢ τὸ ἄνισον. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλαζονεία (ὑβρις), ὁ φόβος, ἡ ὑπεροχή, ἡ περιφρόνηση, ἡ ὑπέρομη ἀύξηση πολιτικῆς δύναμης ἢ νοθεία στὶς ἐκλογές (*ἐριθειᾶ*), ποὺ εἶναι ὅλα αἰτίες στάσεων.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σταθοῦμε ἐδῶ σὲ δύο αἰτία: στὴν πλεονεξία καὶ στὴν ὑπέρομη πολιτικὴ δύναμη (*ὑπεροχή*). Ὅταν αὐτοὶ ποὺ ἀσκοῦν ἐξουσία γίνονται ἀλαζόνες καὶ πλεονέκτες ὁ λαὸς ξεσηκώνεται σὲ ἀγῶνες εἴτε ἐναντίον τους εἴτε ἐναντίον τοῦ πολιτεύματος ποὺ ἐπιτρέπει τέτοια φαινόμενα. Ἡ ἀπληστία ἄλλωστε γιὰ κέρδος παρουσιάζεται εἴτε μὲ τὴν μορφὴ ἀυξήσεως ἰδιωτικῆς παρουσίας εἴτε μὲ καταχρήσεις δημοσίου χρήματος:

ἡ δὲ πλεονεξία γίνεται ὅτε μὲν ἀπὸ τῶν ἰδίων, ὅτε δὲ ἀπὸ τοῦ κοινῶν (Πολ., 1302b, 9-11).

Ἐχοντας ἀναλύσει τὰ αἰτία, θέτει τώρα τὸ ἐρώτημα: Μὲ ποιὸν τρόπο προκαλοῦνται οἱ ἀνατροπές. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: εἴτε μὲ βία εἴτε μὲ ἀπάτη. Ἡ βία ἀσκεῖται ἢ εὐθύς ἐξαρχῆς εἴτε ἀργότερα. Ἡ ἀπάτη πάλι γίνεταί μὲ δύο τρόπους. Πολλές φορές οἱ ἐπαναστάτες, ἐξαπατώντας τὸν λαὸ, ἀλλάζουν στὴν ἀρχὴ τὸ πολίτευμα μὲ τὴν συναίνεσίν τοῦ λαοῦ ἀλλὰ μετὰ, διατηροῦνται στὴν ἀρχὴ ἀσκώντας βία ἐνάντια στὴν θέληση τοῦ λαοῦ [*βία κατέχουσιν ἀκόντων (Πολ., 1304b, 8 κ.έ.)*].

Οἱ στάσεις ὅμως βέβαια δὲν γίνονται μὲ ὅμοιο τρόπο σὲ ὅλα τὰ πο-

λιτεύματα. Στην περίπτωση της δημοκρατίας ο κύριος τρόπος ανατροπής φέρει ένα όνομα: είναι η *ασέλγεια των δημαγωγών*.

*οί μὲν οὖν δημοκραταίαι μάλιστα μεταβάλλουσι διὰ τὴν τῶν
δημαγωγῶν ἀσέλγειαν (Πολ., 1304b, 20-22).*

Πράγματι, οί δημαγωγοί είτε συκοφαντοῦν ὀρισμένους πλούσιους ιδιώτες είτε στρέφουν τὸν λαὸ ἐναντίον ὅλης τῆς τάξης τῶν πλουσίων.

Ἡ δημαγωγία εἶναι ἡ ρίζα ἀνατροπῆς στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, ἐφόσον οί δημαγωγοί ἐμφανίζονται στὶς δημοκρατίες καὶ ἡ δημοκρατία ἀνατρέπεται ἀπὸ τὴν δράση τῶν δημαγωγῶν οί ὅποιοι, ἀποκτώντας πλέον πολιτικὴ ἐξουσία, μεταβάλλονται σὲ τυράννους. Αὐτὸ πράγματι εἶχε παρατηρηθεῖ στὰ παλαιότερα χρόνια, ἐπισημαίνει ὁ Ἀριστοτέλης.

*σχεδὸν γὰρ οί πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων τυράννων ἐκ δημα-
γωγῶν γεγόνασιν (Πολ., 1305a, 9-10).*

Ποιοὶ ὅμως δημαγωγοῦν; Μά, ὅσοι μὲ τὰ λόγια τους ξεσηκώνουν τὸν λαὸ καὶ τὸν κολακεύουν λέγοντας αὐτὰ ποὺ θέλει ὁ λαὸς νὰ ἀκούσει.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ρητορικῆς ὅσοι μποροῦν νὰ ὀμιλοῦν ὠραῖα, αὐτοὶ δημαγωγοῦν.

*νῦν δὲ τῆς ῥητορικῆς ἠϋξημένης οί δυνάμενοι λέγειν δημα-
γωγῶσι ...*

Οί δυνάμενοι λέγειν δημαγωγῶσι. Εἶναι ὠραῖα ἢ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὅσοι ἔχουν ρητορικὴ δεινότητα, ὀμιλοῦν πειστικά. Μέσα ὅμως ἀπὸ τὰ ὠραῖα λόγια, μέσα ἀπὸ τὴν κολακεία στὸν λαὸ, φθείρεται ἡ δημοκρατία. Ὁ ρόλος τῶν δημαγωγῶν εἶναι καθοριστικὸς στὴν φθορὰ τῆς δημοκρατίας.

Ἡ παρανομία, ἡ δημαγωγία, ἡ κακὴ ἐρμηνεία τῆς ἔννοιας τῆς ἰσότη-
τας καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ μέρους τῶν πολιτῶν καὶ τῶν πολιτικῶν φθεί-
ρουν ἀνεπανόρθωτα τὴν δημοκρατία καὶ τὴν καθιστοῦν φαύλη.

Ἡ εὐθύνη συνεπῶς τῶν πολιτικῶν εἶναι τεράστια γιὰ τὴν σωτηρία τῆς δημοκρατίας. Γιατὶ αὐτοὶ φέρουν τὸ βᾶρος τῆς παιδείας τῶν πολιτῶν, αὐτοὶ ἔχουν τὴν εὐθύνη γι' αὐτὸ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει «τὸ μέγιστον». Καὶ μέγιστον εἶναι τὸ «παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας»:

*μέγιστον δὲ πάντων τῶν εἰρημένων πρὸς τὸ διαμένειν τὰς
πολιτείας, οὗ νῦν ὀλιγωροῦσι πάντες, τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς
πολιτείας. (Πολ., 1310a, 12-14).*

Ἄς τονίσουμε ὡς συμπέρασμα: ἡ δημοκρατία δὲν φθείρεται ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντες. Ἡ φθορὰ ἐπέρχεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό, ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν πολιτικῶν.

Καὶ ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι καὶ ἡ σοφία τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν κειμένων, τὰ ὅποια εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρα, ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ μέρος τῆς πολιτισμικῆς μας κληρονομιάς ἀπὸ τὴν ὅποια ἔχουν πολλὰ νὰ διδαχθοῦν οἱ πολιτικοὶ μας.

ISBN: 978-960-9458-06-1